
„Rozvoj“ a moc. Sociologické analýzy moci v „rozvojovej“ spolupráci*

TOMÁŠ PROFANT**
Universität Wien, Videň

‘Development’ and Power: A Sociological Analysis of Power in ‘Development’ Cooperation

Abstract: The social sciences offer a variety of theoretical approaches to grasping the issue of power. ‘Development’ represents a good field for such analysis. Power tends to be a neglected issue and does not figure in governmental, non-governmental, or international discourse. In the academic field it is less overlooked, but in the Czech-Slovak environment there is as yet no theoretical overview of the various approaches to studying power and ‘development’. This article sets out to answer the question of how best to examine power in ‘development’ and replies with a multidisciplinary approach. It begins by focusing on the understanding of power within the context of its first dimension, which is most vividly reflected in the perception of the World Bank as a dominant actor. The second part of the article concentrates on power in development discourse. The third part analyses disciplinary power in relations of ‘development’ cooperation. The fourth looks at agency, which disobeys the discourse and structure, in order to recognise the capacity for resistance among even the least advantaged. The final part focuses on governmentality and ‘development’. In the conclusion the author attempts to make a brief synthesis of these approaches, on the one hand viewing power as a kind of strategic situation, but on the other hand arguing the importance not to overlook the enormous power of structure just as much as the capacity of certain privileged actors to influence it. What is important then is a subjectivity of power.

Keywords: development, power, discourse, agency, structure, governmentality

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2013, Vol. 49, No. 2: 291–317

* Vzhľadom na mocenské dôsledky pojmu „rozvoj“ používam tento termín v úvodzovkách. Pre dôkladnejšie vysvetlenie pozri časť o diskurzívnej moci.

Autor by sa chcel poďakovať Ondřejovi Horkému za kritické komentáre najmä ohľadom dominantnosti diskurzu, vedúcemu svojej dizertačnej práce Aramovi Ziaiovi za vyjasňovanie nejasností a anonymným oponentom a oponentkám a šéfredaktorovi českého Sociologického časopisu Ondřejovi Císařovi za ich podnetné pripomienky.

** Akúkoľvek korešpondenciu posielajte na adresu: Mgr. Tomáš Profant, Blumentálska 11, 81107 Bratislava, Slovensko, e-mail: tom_o_shanter@yahoo.com.

Úvod

Z rozhovorov so známymi, študent(k)ami, či respondent(k)ami, ktoré sa nejakým spôsobom dotýkajú politiky, je možno vyvodiť dva protikladné postoje k moci. Buď je moc úplná, či absolútna a naše životy sú ovládané „nimi“, neviditeľnou skupinou stojacou kdesi na vrchole spoločenskej pyramídy, alebo moc neexistuje a každý máme v každom okamihu slobodnú voľbu. Buď nás ovládajú Rothschildovci so Sorosom a Rockefellerovcami, ktorým slúžia Svetová banka (SB) a Medzinárodný menový fond (MMF), alebo sme celkom slobodní, napríklad vo výbere nášho povolania. Rád by som napísal, že pravda je kdesi uprostred, avšak kým pravda je obvykle tiež len ďalšou vôľou k moci, v tejto stati sa budem pridŕžať dominancie štruktúry v dualite jednanie (*agency*)/štruktúra. Hoci ňou človek nie je plne determinovaný a je schopný ovplyvňovať a meniť spoločenské inštitúcie a diskurzy, tieto mu vládnu omnoho viac, ako si je často sám ochotný pripustiť.

Oblasti „rozvojovej“ spolupráce sa mocenské vzťahy nevyhýbajú napriek tomu, že mnohí z aktérov ich nevnímajú a svoje pozície považujú za rovnocenné s pozíciami príjemcov „pomoci“. Kým spôsob fungovania hlavnej mocenskej štruktúry – globálneho trhu a jeho diskurzívneho rámca – je často opomínaný, zmocnenie (*empowerment*) najmenej zvýhodnených sa stalo jedným z pojmov, ktoré zaplavili rozvojový diskurz. Opustenie radikálnych koreňov tohto konceptu [Batliwala 2010] však ukazuje, že okrem ignorovania nerovných mocenských vzťahov dochádza často aj k oslabeniu radikálnej kritiky hlavnými aktérmi rozvojového dispozitívu.

To však neznamená, že by sa otázkam moci v „rozvojovej“ spolupráci nevenovalo mnoho kriticky zmyšľajúcich akademikov. Z množstva kritickej literatúry zaoberajúcej sa „rozvojom“ a mocou je možno vyzdvihnúť tieto práce: Hayter [1971], Mosley, Harrigan, Toye [1991], Escobar [1984, 1988, 1995], Crush [1999], DuBois [1991], Ferguson [1994], Crewe, Harrison [2002], Ferguson a Gupta [2002], Mosse, Lewis [2005], Long [2001], Ziai [2004a, 2007, 2009], McEwan [2009], Cornwall, Eade [2010], Li [2007], Eriksson Baaz [2005], Cooke a Kothari [2001], Eblinghaus, Stickler [1996], Watts [2003], Manzo [1991], Brigg [2001, 2002], Heron [2007], Timpf [2001], Shiva [1989], Scott [1985], Rahnema [1997], Sachs [1992], Grillo a Stirrat [1997]. V Čechách a na Slovensku sa „rozvoju“ kriticky venovali Horký [2010], Profant [2010] a Gažovič [2012], v anglickom jazyku Daněk et al. [2008]. Obvykle tak však robia buď spôsobom, ktorý teoreticky ich poňatie moci nereflektuje, alebo spôsobom, ktorý sa síce zaoberá konkrétnym aspektom či chápaním moci, nevšima si však pritom jej ďalšie, nemenej dôležité, formy. Cieľom tejto state je preto zaoberať sa rôznymi konceptualizáciami moci a ich napojením na „rozvoj“, „rozvojovú“ spoluprácu a na vzťahy medzi globálnym Severom a Juhom vo všeobecnosti. Otázka ktorú si kladiem je: akým spôsobom by sme mali skúmať moc v „rozvoji“? Vzhľadom na to, že rôzne kritické prístupy prinášajú vhľady do sociálnej reality z rôznych pozícií, už tu v úvode je na mieste odpovedať v prospech pluridisciplinárneho prístupu, ktorý sa bude usilovať o zachytenie

nie rôznych odtieňov moci. Keďže ide o teoreticky zameraný text, metódou bude najmä diskusia sekundárnej literatúry.

Širší prínos pre sociálnu vedu spočíva v post-koloniálnom prepojení domácej a medzinárodnej perspektívy. Kým sociologické, ekonomické, politologické, či antropologické analýzy sa často venujú priestorovo a časovo obmedzeným výskumom – a to aj v prípade, že sa zaoberajú prepojeniami javov na rôznych miestach, ako to najčastejšie robí disciplína medzinárodných vzťahov – post-koloniálny prístup kladie dôraz na neustále pripomínanie si koloniálnej minulosti a jej dôsledkov vo vnímaní priestorového a mocenského rozdelenia v súčasnosti. „Rozvoj“ je priestorom, kde je koloniálne dedičstvo jasne prítomné a skúmanie mocenských vzťahov v tejto oblasti umožňuje rozpoznať mocenské mechanizmy, ktorým sa iné prístupy nevenujú.

Konkrétne, úlohou tejto state je poskytnúť teoretický rámec pre štúdium moci v „rozvoji“, ktorý by mohol byť využitý českými a slovenskými sociálnymi vedcami a vedkyňami. V oboch týchto krajinách je „rozvojová“ spolupráca významnou súčasťou zahraničnej politiky, ba dokonca by sa dalo povedať, že formuje ich medzinárodne politickú identitu [Gažovič 2012]. Teoreticky ukotvené štúdium „rozvoja“ by malo prispieť k lepšej analytickej práci akademikov a akademičiek. Prínosom state by malo byť poukázanie na analytické slabiny a silné stránky tu zmienených teoretických prístupov a odôvodnené vyslovenie sa v prospech využitia viacerých prístupov v závere.

Stať vychádza z existujúcich textov venujúcich sa fenoménu moci v rámci „rozvoja“ a „rozvojovej“ spolupráce. To sa týka najmä Foucaultovej a Giddensovej perspektívy. Obe boli vybrané na základe toho, ako boli použité vo výskume v rámci poľa rozvojových štúdií. Lukesova kategorizácia predstavujúca jedno zo základných delení moci bola aplikovaná za účelom lepšieho teoretického ukotvenia „tradičných“ analýz moci v rámci „rozvoja“, ktoré sa dôslednej teoretickej konceptualizácii viac či menej vyhli. Ďalšie chápania tohto spoločenského fenoménu sú explicitne zmienené v tu použitej sekundárnej literatúre. Mojou snahou je tieto texty kriticky diskutovať.

Kľúčovým aspektom prezentovaných koncepcií je a/subjektivita moci. Buď je subjekt prezentovaný ako suverénny, tak ako v behavioristickej prvej dimenzii a do istej miery u Longa v prejavovaní odporu, alebo je naopak produktom diskurzívnej štruktúry, disciplinárnych praktík, alebo komplexných mocenských stratégií. Cieľom práce však nie je chápať túto dichotómiu protikladne, ale naopak, vnímať ju komplementárne. Obe formy moci sa navzájom dopĺňajú.

V prvej časti sa budem venovať chápaniu moci v rámci jej prvej dimenzie, ktoré sa najzreteľnejšie prejavuje vo vnímaní Svetovej banky ako dominantného aktéra. Druhá časť sa zameria na moc rozvojového diskurzu. Tretia časť bude analyzovať disciplinárnu moc vo vzťahoch „rozvojovej“ spolupráce. Štvrtá sa zmeria na jednanie (*agency*) vzpierajúce sa diskurzu a štruktúre, aby priznala schopnosť rezistencie aj najmenej zvýhodneným. Posledná časť sa bude venovať guvernamentalite a „rozvoju“. V závere sa pokúsím o stručnú syntézu týchto prístupov,

na jednej strane vnímajúc moc ako určitú strategickú situáciu, na druhej strane však mojim cieľom bude nezabúdať na obrovskú silu štruktúry, ako aj niektorých privilegovaných aktérov.

Prvá dimenzia moci

Pojem moci sa často používa bez toho, aby bol nejakým spôsobom definovaný, a to napriek rozsiahlej debate o tomto fenoméne.¹ Podobne ako napríklad v oblasti štúdia medzinárodných vzťahov, kde články, ktoré teoreticky nereflektujú svoje východzie pozície, je možné najčastejšie zaradiť pod realistickú paradigmu, tak aj v prípade moci je bez teoretického ukotvenia možno najčastejšie očakávať jej „normálne“, kauzálne, alebo tiež epizodické vnímanie. To ale neznamená, že takéto vnímanie nemá význam pri analyzovaní nerovných mocenských vzťahov. Je však potrebné ho doplniť o ďalšie, subtilnejšie chápania tohto fenoménu. V prípade že teda nedochádza k reflexii vlastných východísk, zdá sa byť najvhodnejšie chápať moc v jej prvej dimenzii, tak ako ju definoval Steven Lukes [2004]. Lukes vychádza z práce Roberta Dahla, za jeho predchodcov je možno považovať aj Maxa Webera a Thomasa Hobbesa.

Definíciu tejto dimenzie je Dahlova „intuitívna myšlienka moci“, podľa ktorej „A má moc nad B do tej miery, do ktorej je schopné primäť B urobiť niečo, čo by B neurobilo“ [Dahl 1957: 202–203]. Pokračovanie hobbesovskej tradície je tu zrejmé. Moc je chápaná ako niečo, čo má človek k dispozícii (*capacity*). Je vykonávaná v zmysle určitej suverenity a individua, ktorému druhá moc podlieha. Je to koncepcia moci ako hry s nulovým súčtom, v ktorom jedna moc je negáciou druhej [Clegg 1989: 4]. Dôsledkom Dahlových teoretických snáh bol behaviorizmus s mechanistickým a individualistickým poňatím sveta, v ktorom je možné merať moc A na základe reakcie B. Tieto dve identity sú pritom striktne oddelené [ibid.: 8]. Lukes v prvej dimenzii zdôrazňuje skúmanie „konkrétneho, pozorovateľného správania sa“ [Lukes 2004: 17], teda skúmanie „série konkrétnych rozhodnutí“ [Dahl 1957 cit. in ibid.]. To znamená, že rozhodnutiam predchádza reálny pozorovateľný konflikt ohľadom diskutovanej témy, na základe ktorého je možné rozhodnúť o tom, ktorá striktne oddelená moc prevládla. Kľúčové pre Lukesa a dôležité pre ďalšiu kapitolu je, že v prvej dimenzii sú preferencie a záujmy identické a subjektívne, teda to, čo si človek myslí že je jeho záujmom, jeho záujmom aj naozaj je.

Vo svojej prelomovej práci zaoberajúcej sa „rozvojovou“ pomocou a imperialismom poukazuje Teresa Hayter na spôsob, akým je „rozvojová“ pomoc používaná, aby naplňovala svoju rolu „udržiavateľa kapitalistického systému“

¹ Vyčerpávajúci prehľad literatúry o moci ponúka Steven Lukes v druhom vydaní *Power: A Radical View* [Lukes 2004: 163–168]. Podrobnú debatu o moci dotiahnutú do vlastnej konceptualizácie predostiera Stuart Clegg [1989]. Na Slovensku sa téme moci venoval napríklad Ivan Buraj [2010].

[Hayter 1971: 10]. Napriek tomu, že s pojmom moc narába, nikde ho nedefinuje a preberá jeho obvyklý spôsob používania v prvej dimenzii. Vo všeobecnosti za moc považuje finančnú moc medzinárodných finančných inštitúcií (MFI), teda „moc zastaviť, alebo zvýšiť pomoc ako spôsob ovplyvňovania celkových ekonomických politík rozvojových krajín“ [ibid.: 17]. Autorka kritizuje kondicionalitu, teda podmienky ktoré musia krajiny splniť, aby získali pôžičku. Možnosť vplývať (*leverage*) na krajiny prijímajúce „rozvojovú“ pomoc vo forme pôžičiek podľa Hayter „obvykle (...) má slúžiť záujmom vlád, ktoré ich poskytujú“ [ibid.: 15].²

Hlavným problémom je jednostrannosť, s akou autorka operuje s mocou, teda vplyvom, aký majú MFI na príjemcov „pomoci“. Dominanciu preukazuje na základe prípadových štúdií, kedy bola pomoc zastavená. Dôvodom boli najmä ľavicové vlády v 50. a 60. rokoch v Latinskej Amerike [ibid.: 64]. Naopak, vlády, ktoré nasledovali politiku MFI boli odmeňované ďalšími pôžičkami [ibid.: 150]. Hayter na dvoch miestach svojej knihy uznáva, že k akémusi dialógu dochádza. Píše: „Teoreticky dosahuje Banka zlepšenie v politikách príjemcov skrz diskusiu a ‚dialóg‘ (...) K takémuto dialógu niekedy nepochybne dochádza (...) (a)le obvykle Banka vyvoláva dojem, že o niektorých problémoch rozhodla po veľmi obmedzenej predchádzajúcej diskusii s vládou, s ktorou jedná.“ [ibid.: 71] Vyjednávania s Bankou a určité ústupky sú možné iba „ak sú politiky v určitom všeobecnom rámci, ktorý agentúry (MFI) akceptujú“ [ibid.: 151]. Dialóg, či vyjednanie s MFI má teda podľa Hayter svoje jasné limity, ktoré definujú donori.

Prvá dimenzia moci je u Hayter pomerne jasne čitateľná. Sú tu subjekty A (*donor*) a B (*recipient*), pričom A je schopný zaistiť, aby B implementoval politiku, ktorú však implementovať nemusí chcieť. Konflikt je zrejмый a pozorovateľný, rovnako tak správanie sa jasne oddelených aktérov. Prípady, kedy A nedosiahne aby B akceptoval jeho/jej rozhodnutie majú za následok využitie akéhosi reálneho základu moci, ktorým je odopretie pôžičky. Naopak, ak B rozhodnutie akceptuje a teda sa podriadi, je B odmenený ziskom pôžičky.

Takýto jednoduchý mechanizmus naruša ďalšia štúdia zaoberajúca sa mocou a „pomocou“ [Mosley, Harrigan, Toye 1991]. Jej autori skúmajú proces vyjednávania pôžičiek a nachádzajú v ňom omnoho väčšiu variabilitu, než akú mu prisudzuje Hayter. Moc definujú „v zmysle mocenských vzťahov, ktoré existujú medzi donorom určitého druhu pomoci a jej príjemcami“ [ibid.: xiii]. Poukazujú na skutočnosť, že pôžičky od SB nikdy neboli úplne bez podmienok [ibid.: 27]. Vždy teda mali mocenský rozmer, tak ako je chápaný v prvej dimenzii. V osemdesiatych rokoch došlo v Banke k zmene. Aby bol jej mocenský dosah väčší, aby si zaistila prístup a možnosť ovplyvňovať celkovú politiku krajiny, teda aby rozšírila svoju schopnosť ovplyvňovať druhých aktérov vo svojich mocenských vzťahoch, zmenila svoju politiku zo sektorovej podpory (SECALs – pôžičky na pod-

² „Pomoc“ sa používa priamo ako úplatok na zaistenie politík, ktoré vyhovujú donorovi, často zvyšuje úverové zaťaženie a tým aj úroveň závislosti na veriteľovi, „pomoc“ tiež zvykne slúžiť ako nástroj na podporu domácich firiem, zaisťuje zisky poskytovateľovi pôžičky a zväčšuje trhy pre súkromné firmy „imperálnych mocností“ [Hayter 1971: 10].

poru sektorov) na štrukturálnu (SALs – pôžičky na štrukturálne prispôsobenie sa). Z pôžičiek na konkrétne projekty plynúce do jasne definovaných politických sektorov sa stali pôžičky, ktorých cieľom bolo umožniť zmenu celkovej hospodárskej politiky.

Avšak dojem možnosti jednostranného ovplyvňovania príjemcov „pomoci“, ktorý takéto kroky určené na posilnenie mocenského postavenia vyvolávajú, vyvracajú samotní autori. Rozdiel v pôžičkách MMF oproti pôžičkám SB je okrem iného v merateľnosti kondicionality. Kým podmienky MMF sú kvantifikovateľné a tým pádom ľahko merateľné, podmienky SB sú do určitej miery kvalitatívne a dávajú recipientovi priestor na manévrovanie a vyjednávanie. Zatiaľ čo podmienky MMF slúžia ako kolaterál, teda ako záruka, že pôžičky budú splatené, podmienky SB môžu niekedy dokonca viesť ku krátkodobému zhoršeniu platobnej bilancie a ich úlohou je zaistiť ovplyvnenie politiky tak, aby viedla k ekonomickému rastu. „Dosiahnutie vplyvu na vládnu politiku, namiesto aby bolo prostriedkom k cieľu zaistenia splatenia pôžičky, sa samo stáva cieľom.“ [Mosley, Harrigan, Toye 1991: 67] Tým, že konečným cieľom nie je splatenie pôžičky, ale zaistenie vplyvu na politiku príjemcu a tým, že podmienky pripojené k pôžičke sú kvalitatívne a umožňujú určitý priestor pri ich naplňovaní, sa z pôžičiek Svetovej banky stáva určitá taktická hra. V tejto hre sa vyjednáva, sľubuje, podvádza a sú tu prítomné rôzne tlaky a sily, takže vopred nikdy nie je možné určiť, aký bude výsledok. Mosely, Harrigan a Toye na základe výskumu rôznych pôžičiek SB vytvárajú model hier o minimálne troch dejstvách (vyjednávanie podmienok, ich implementácia a odpoveď donora po implementácii), v ktorom sú prítomní racionálni aktéri s cieľom maximalizovať úžitok – získať čo najvyššiu pôžičku s čo najmenším zásahom do domácej politiky v prípade recipienta a naopak, zaistiť čo najúplnejšie splnenie podmienok v prípade donora. Zásadným faktorom je fakt, že Banka je banka a jej nevyhnutným cieľom je požičovať čo najviac peňazí.³ Model vytvára osem možných výsledkov od ultimáta na jednej alebo druhej strane, ktoré znamená neuzatvorenie pôžičky, cez dôkladný dohľad na dodržiavanie podmienok, nesplnenie určitého množstva podmienok, ich potrestanie, alebo absenciu trestu, až po slabú kondicionalitu, alebo akceptovanie podmienok recipienta [ibid.: 76].

Existuje tu teda na jednej strane určitá komplexná strategická situácia, na druhej strane sme v nej naďalej svedkami existencie dvoch oddelených aktérov, je tu zjavný konflikt, pozície oboch aktérov sú takisto zrejmé, záujmy sú identické s preferenciami a sú tu tiež prítomné série pozorovateľných rozhodnutí. Cieľom aktéra A je primäť aktéra B, aby jednal inak, než by jednal nebyť tlaku aktéra A, a naopak aktér B sa snaží tomuto tlaku odolať. Predpoklady behavioristického chápania moci typického pre prvú dimenziu sú tu rovnako prítomné ako

³ Citujú Wadea, ktorý píše o reakcii šéfa divízie ohľadom návrhu znížiť množstvo financií požičaných Bangladéšu. Hoci so svojimi podriadenými súhlasil, musel ich návrh odmietnuť, pretože v opačnom prípade by nasledujúci deň mali nového nadriadeného [Wade in Mosley, Harrigan, Toye 1991: 72].

v prípade textu od Hayter, hoci situácia je vykreslená omnoho komplikovanejšie. Autori sa od Hayter a jej predpokladu nevyhnutne koercívnej kondicionality SB sami dištancujú [ibid.: 68].

Je však potrebné uznať, že Mosley, Harrigan a Toye sú si vedomí existencie rôznych aktérov, ktorí sú zjednotení pod hlavičkou príjemcu. Protikladné stanovisko k ministerstvu financií, či centrálnej banke môže mať ministerstvo priemyslu, či sociálnych vecí, alebo rôzne záujmové skupiny. Zároveň sa v priebehu vyjednávania vytvárajú rôzne spojenectvá medzi konkrétnymi aktérmi v rámci Banky a v rámci príjemcu pôžičky. A tak miesto jasnej hry s dvoma subjektmi sa tu zrazu vynára množstvo možných vedľajších stratégií, napríklad pri „pravidelných obedoch“ [Mosley, Harrigan, Toye 1991: 81]. Akoby sa aktéri snažili miesto hrania jednej mocenskej hry s jasnými pravidlami (v prvej dimenzii) „zmeniť (tieto – pozn. aut.) pravidlá“ a tým vytvárali akúsi inú mocenskú hru, na ktorú však behaviorizmus nestačí. Takýto posun ku guvernamentalite bude bližšie opísaný v predposlednej časti. Najprv je potrebné vysvetliť, aké sú mocenské dôsledky rozvojového diskurzu. Táto forma moci dopĺňa prvú dimenziu o problematiku diskurzívnych reprezentácií.

Moc diskurzu

Základom moci operujúcej skrz diskurz je schopnosť ovplyvniť vedomie a následne chovanie subjektu. Pozornosť jej okrem iných (napr.: Marx, Gramsci, či Althusser) venujú Lukes so svojou treťou dimenziou moci a Michel Foucault (viď nižšie). Predtým ako sa budem venovať moci diskurzu je však potrebné priblížiť druhú dimenziu moci [Bachrach, Baratz 1970], ktorú Lukes vo svojom diele prekonáva. Tá napriek kritike behaviorizmu od tohto smeru preberá niektoré jeho prvky. V poňatí Bachracha a Baratza je potrebné študovať skutočné správanie sa, pričom rozhodnutia tu stále sú vedomými voľbami, preferencie sú záujmami. Naďalej sú tu individuálni aktéri, ktorí realizujú svoju vôľu proti odporu iných. Kým v prvej dimenzii moci je konflikt zjavný, v druhej je skrytý, ale stále prítomný. Pre Bachracha a Baratza je kľúčovou schopnosť vytesniť niektoré témy z oblasti vyjednávania a tým, bez otvoreného konfliktu, presadiť svoju agendu.

Takáto forma moci je nepochybne prítomná vo vzťahoch medzi globálnym Severom a Juhom.⁴ Nastolovanie agendy a vylučovanie existujúcich protestných hlasov z diskusie je do veľkej miery prítomné v bohatých spoločnostiach Severu, v ktorých vládne metodologický nacionalizmus⁵. Post-koloniálna spoločnosť, kto-

⁴ Typickým príkladom moci pri nastolovaní agendy boli jednania WTO, ktoré sa zaoberali najmä témami dôležitými pre krajiny bohatého severu [Jawara, Kwa 2004].

⁵ Metodologický nacionalizmus za hlavnú jednotku svojej analýzy považuje národný štát a nevšimá si vplyv zvyšku sveta na udalosti v danej krajine. Tento termín používa napríklad Thomas Pogge [2002] a je hlavným argumentom post-koloniálnych štúdií a teórie závislosti.

rá je neoddeliteľne spojená so spoločnosťami Juhu skrz svoju históriu, či dnešné materiálne a obchodné prepojenia, vytlačuje zo svojho vedomia, najmä prostredníctvom médií, tému chudoby tak, aby nebolo nutné požadovať zásadné zmeny v spoločenskom systéme. Naopak, táto téma je prítomná v niektorých diskurzoch globálneho Juhu a je samozrejme obmedzene prítomná aj v radikálnych prístupoch globálneho Severu. Druhá dimenzia moci tak existuje bok po boku tretej.

V nej sa Lukes snaží odlíšiť najmä tým, že predpokladá nejednotnosť preferencií a záujmov, teda, že existujú subjektívne a objektívne záujmy. V situácii, kedy vzniká na základe subjektívnych záujmov (preferencií) konsenzus, neexistuje dôvod pre prítomnosť konfliktu. Avšak Lukes predpokladá prítomnosť falošného vedomia, ktoré ale nemusí byť triedne definované. Tretia dimenzia moci je schopná zaistiť, že samotné preferencie, túžby, či požiadavky B sú v súlade so záujmami A v protiklade k „naozajstným“, teda objektívnym záujmom B. Tie pochopiteľne niekto musí definovať a musí na základe kontra-faktuálnej analýzy nepriamo ukázať, že subjekt sa vo svojich subjektívnych preferenciách mylí a v skutočnosti je jeho záujmom niečo iné.

Podobným spôsobom sa o moc zaujíma Foucault. Diskurz definuje ako „skupinu výpovedí, pokiaľ patria k rovnakej diskurzívnej formácii“ [Foucault 2002: 180]. Tá je súčasťou diskurzívnej praxe, ktorej je imanentný určitý „súbor pravidiel“ [Foucault 2002: 74–75]. Diskurzívna formácia potom predpokladá, „že by bolo možné medzi objektmi, medzi typmi výpovedí, medzi pojmami či voľbami témy definovať nejakú pravidelnosť“ [ibid.: 62]. V náväznosti na Foucaulta definuje Ziai diskurzy ako „systémy významov, v ktorých sú zafixované určité vzťahy medzi označovaným a označujúcim, určité predpoklady sú považované za pravdivé, určité mechanizmy produkcie pravdy sú uznávané, určité elementy sú vzájomne previazané, určité pravidlá pevne stanovujú formovania objektov, pojmov, výpovedných modalít a tém a konštituuju identity tak, aby boli subjektom k dispozícii určité spôsoby rozprávania, konceptualizácie, spôsoby konštruovania pravdy a produkcie výpovedí... Diskurzy sú výsledkom individuálnych a kolektívnych diskurzívnych praktík a preto historicky premenlivé a nestabilné“ [Ziai 2006: 25].

Kľúčové pre rozvojový diskurz sú pravidlá formovania diskurzívnych formácií a ich objektov, modalít vypovedania, pojmov a stratégií [Foucault 2002: 33–117]. Objekty sú formované vytváraním určitého náhľadu (*visibility*), tento je založený na základnej logocentrickej binárnej opozícii rozvinutý/nerozvinutý a ďalej sa reprodukuje vo vytváraní stále ďalších „abnormalít“ ako sú napr. analfabet, podvyživený, bezzemok, či malý farmár. Všetky tieto kategórie sú usporiadané tak, aby objektu dávali určitý nedostatok v súvislosti so základnou normou. Tou je „rozvinutá“ spoločnosť „bohatého“ Západu [DuBois 1991: 21; Escobar 1984: 387, 1995: 41–42; Ziai 2006: 44].

Súčasťou diskurzívnych formácií sú modalitty výpovedí. Hlavnou otázkou v tomto prípade je kto hovorí a s akou autoritou. Podobne ako v mnohých iných prípadoch, aj v prípade „rozvoja“ sú hlavnými aktérmi, ktorí ho definujú, bieli

muži z „rozvinutých“ krajín. Ich autorita nevyplýva len z farby kože a miesta pôvodu, ale najčastejšie z inštitucionálnej pozície ktorú zastávajú. Sú počúvaní, pretože sú súčasťou „rozvojových“ inštitúcií – medzinárodných, alebo mimovládnych organizácií, prípadne think-tankov či univerzitných inštitútov [Crewe, Harrison 2002: 91–112; Escobar 1995: 44–47; Ziai 2007: 44–45]. Naopak osoby, ktoré sa v takomto mocenskom postavení nenachádzajú, prakticky nemajú možnosť sa k otázkam „rozvoja“ vyjadriť. Práve preto Gayatri Spivak odpovedá na svoju otázku, či utláčanie a najmä utláčané (*subaltern*) môžu hovoriť, záporne [Spivak 1994: 308].⁶

Treťou súčasťou formovania diskurzívnych formácií je formovanie pojmov. Foucault píše o potrebe opísať „organizáciu poľa výpovedí, v ktorom sa tieto výpovede objavujú a obiehajú“ [Foucault 2002: 88–89]. Pojmy v tomto poli výpovedí sú formované skrz štyri základné aspekty: 1) „Rozvoj“ je chápaný ako pozitívny stav spoločnosti, čím sa stanovuje univerzálna platnosť tohto stavu ako cieľa, ktorý je tak cieľom všetkých spoločností. 2) Zároveň je „rozvoj“ procesom sociálnej zmeny, ktorá má k tomuto stavu viesť. Podobne ako cieľ, aj proces je univerzálny platný a vytvára vzorec pre všetky spoločnosti. 3) Následne sú všetky odchýlky od tohto stavu chápané ako nedostatky. Tak sa vytvárajú už zmienené kategórie gramotnosti, podvýživy, preľudnenia, či zlyhávajúcich štátov. 4) Autoritou, ktorá má možnosť určovať čo má byť vnímané ako „rozvoj“ a čo ako „nerozvinutosť“ (*underdevelopment*) sú už spomenutí „rozvojoví“ experti [Ziai 2006: 50]. Je nutné dodať, že v rámci rozvojového diskurzu existujú odchýlky (napr. participatívny prístup), ktoré sú teoreticky v protiklade k základným pravidlám formovania diskurzívnej formácie. Avšak nielenže sú tieto odchýlky marginálne, v praxi navyše často podliehajú dominantnej formácii a prispôbujú sa zavedeným pravidlám.

Posledným aspektom formovania diskurzívnych formácií je formovanie stratégií. To čo Foucault hľadá je „nejaká nutnosť, ktorá ich spojuje, ktorá ich robí nevyhnutnými, ktorá tieto diskurzy postupne uvádza presne na ich miesto...“ [Foucault 2002: 99]. Diskurzívna formácia tak predpokladá určitý „systém formovania strategických rozhodnutí“ [ibid.: 103]. „Tieto rozhodnutia musia byť opísané ako systematicky rôzne spôsoby zaobchádzania s objektmi diskurzu (...), rozvrhovaním foriém vypovedania, manipulovaním s pojmami...“ [ibid.: 106–107] Strategické rozhodnutia tak majú najbližšie k tomu, čo v prípade dispozitívu Foucault nazýva „urgentná potreba“ [Foucault 1980: 195], ktorá vždy takémuto dispozitívu predchádza. Dispozitív je súbor diskurzov na danú tému, teda súbor výpovedí v rôznych formách a ďalších praktík majúcich sociálny význam, a zároveň je to súbor inštitúcií, v rámci ktorých k týmto výpovediam dochádza. Nový dispozitív má tiež dominantnú strategickú funkciu. Tou je odpovedať na urgentnú potrebu, ktorá predchádza jeho vzniku [ibid.: 194–195].

⁶ Na tento problém sa snaží odpovedať participatívny prístup [pre kritiku pozri Cooke, Kothari 2001]. Takéto dominujúce vnímanie rozvojového diskurzu je potrebné upraviť o možnosť „rozvojový“ projekt odmietnuť, či si ho na mieste čiastočne prispôbiť skrz jednanie (*agency*).

V období po Druhej svetovej vojne existovali tri hlavné potreby, ktoré viedli k významnej premene rozvojového diskurzu. Po zdiskreditovaní rasizmu a tým pádom aj kolonializmu a po nástupe národne oslobodzovacích hnutí v krajinách Juhu bolo potrebné nanovo definovať vzťahy medzi Severom a Juhom. Bolo nutné zaistiť, aby bývalé kolonizované oblasti naďalej dodávali kľúčové surovinové zdroje a aby zároveň fungovali ako trhy pre nadmernú produkciu z krajín Severnej Ameriky a Západnej Európy. Zároveň bolo potrebné zaistiť, aby novovznikajúce národy nemali dôvod stať sa súčasťou socialistického bloku. Bolo potrebné ich motivovať príslubom „rozvoja“, že je lepšie byť súčasťou tzv. slobodného sveta [Escobar 1995: 31–39; Ziai 2006: 45–46].

Vzniká tak určitý rád diskurzu [Foucault 2006] s nezanedbateľnými mocenskými dôsledkami. Aby aspoň čiastočne došlo k ich oslabeniu, je tu pojem „rozvoj“ vo svojej normatívnej dimenzii uvádzaný v úvodzovkách. V rámci tohto diskurzu sa však formujú aj diskurzívne stratégie, ktoré nezodpovedajú Foucaultovmu asubjektívnemu chápaniu moci (viď časť o guvernamentalite) ale sú bližšie tretej – intencionálnej a subjektívnej – dimenzii moci tak, ako ju definuje Lukes. Tu sa ukazuje rozdiel medzi týmito dvoma mysliteľmi, ako na to poukazuje Clegg [1989] a ako to bude vyplývať z predposlednej časti.

Príkladom, ktorý najzrejmšie reprezentuje dopady moci operujúcej skrz diskurz je spôsob, akým SB vytvára diskurz o Lesothe [Ferguson 1994].⁷ James Ferguson vo svojej knihe poukazuje na existenciu dvoch rôznych diskurzov o Lesothe. Jeden je akademický a druhý je rozvojový. Vzhľadom na ich odlišné pravidlá formovania vznikajú dva úplne odlišné obrazy Lesotha. Rozvojový diskurz sa od akademického vždy odlišuje určitým spôsobom, štatistické chyby smerujú argument vždy jedným smerom. A tak zatiaľ čo Encyklopédia Britannica píše v roku 1910 o čulom obchode s poľnohospodárskymi produktmi medzi Juhoafrickou republikou a Lesothom, o fungujúcej infraštruktúre či migrácií Lesothčanov (nie tak Lesothčaniek) za prácou [Ferguson 1994: 26–27], Svetová banka vytvára obraz krajiny nedotknutej modernizáciou, tradičnej subsistenčnej roľníckej spoločnosti, ktorej chýba infraštruktúra či bankový sektor [SB in ibid.: 30–67]. Ferguson cituje množstvo akademických prác zaoberajúcich sa Lesothom a prezentácia Lesotha, ktorú prinášajú, je vždy podobná obrazu z britskej encyklopédie. Príčinou však nie je neschopnosť analytikov Banky „správne“ vnímať situáciu v Lesothe. Diskurz tejto inštitúcie môže smerovať iba určitým smerom. Jeho dôsledkom musí byť „rozvojový“ projekt, teda zásah určitého typu, ktorému najlepšie vyhovuje krajinný druh nazvaný „najmenej rozvinutá krajina“. Tento druh krajiny musí byť domorodý, teda mimo moderného sveta, aby mohol byť do tohto sveta inkorporovaný skrz výstavbu infraštruktúry, musí byť poľnohospodársky, aby mohol

⁷ Podobnú analýzu týkajúcu sa pôsobenia SB v Egypte prináša Timothy Mitchell [1999, 2002]. Egypt je v diskurze SB skonštruovaný ako preľudnená oblasť, ktorá najviac potrebuje regulovať množstvo populácie. Mitchell však naznačuje, že problémom sú miestne mocenské nerovnosti, ktoré umožňujú časti populácie nadmernú spotrebu a globálne mocenské nerovnosti, ktoré nútia Egypt orientovať sa na tzv. *cash crops* určené na vývoz namiesto produkcie potravín pre miestne obyvateľstvo [pozri aj Profant 2011a].

byť „rozvinutý“ prostredníctvom modernizácie poľnohospodárstva, musí byť národným hospodárstvom, aby v ňom bolo možné podporiť národné ekonomické plány a musí v ňom byť prítomný predpoklad neutrálnej a efektívnej vlády [ibid.: 71–72]. Iba do takejto krajiny môže Svetová banka presadiť svoj „rozvojový“ projekt. Ako píše Ferguson: „Analýza, ktorá naznačuje, že príčiny chudoby v Lesotho sú politické a štrukturálne (nie technické a geografické), že národná vláda je súčasťou problému (a nie neutrálnym nástrojom na jeho riešenie) a že zmysluplná zmena môže prísť iba s revolučnou zmenou v Južnej Afrike, nemá v ‚rozvojovom‘ diskurze žiadne miesto jednoducho preto, že náplňou činnosti ‚rozvojových‘ organizácií nie je podpora politickým zmenám, či revolučným bojom.“ [ibid.: 69] Dôsledkom vytvorenia rozvojového, z pohľadu akademikov falošného, diskurzu je „rozvojový“ projekt so svojimi významnými mocenskými dôsledkami, ktoré Ferguson opisuje v zvyšku svojej knihy (viď časť o governmentality).

Avšak zatiaľ čo podľa neho nie je možné pozdvihnúť diskurzívne regularity alebo pravidlá formovania na príčinné princípy [ibid.: 67], z jeho samotnej analýzy sa zdá byť zrejmé, že určitá kauzalita tu je prítomná. Ferguson sa nemýli, ak vníma celý „rozvojový“ projekt v rámci asubjektivitu moci, teda základnej zložky governmentality, v konkrétnom kroku vytvárania rozvojového diskurzu je však zrejma nielen intencionalita, ale aj subjektivita. Asubjektivita neznamena, že čiastkové boje v rámci celkovej mocenskej situácie nie sú zjavne subjektívne a pozorovateľné, ako to predpokladá prvá dimenzia moci, ale znamena iba toľko, že celkové dôsledky mocenského pôsobenia nie je možné odvodiť z intencií a aktivít jedného konkrétneho aktéra.

Mocou využívajúcou nielen praktiky diskurzívnej reprezentácie, je disciplinárna moc s jej podmieňujúcimi praktikami. Jej je venovaná nasledujúca časť. Prvú dimenziu moci a mocenské účinky diskurzu doplnia o konkrétne príklady sebadisciplinácie ako na lokálnej, tak na celospoločenskej úrovni.

Disciplinárna moc

Foucaultove poňatie moci, podobne ako u Lukesa, predpokladá viac zložiek. V tejto sekcii sa najprv zameriam na tú najzjavnejšiu časť disciplinárnej moci – jej fyzickú úroveň, teda na anatomo-politiku ľudského tela [Foucault 1999: 162] a potom na disciplináciu formou štruktúrovania poľa možného jednania [Foucault 2003: 217].

Disciplíny sú pre Foucaulta „metódy, ktoré umožňujú dôkladnú kontrolu operácií tela, zabezpečujú trvalé podriadenie jeho síl a vnucujú im vzťah poslušnosť-užitočnosť“ [Foucault 2004: 139]. Odlišuje ich od otroctva, poddanstva, či asketizmu práve pre ich dôraz na úžitok. Cieľom disciplín totiž nie je len podrobenie tela, ale ide o „utváranie vzťahu, ktorý ho v jednom a tom istom mechanizme robí tým poslušnejšie, čím je užitočnejšie, a naopak“ [ibid.]. Foucault tieto disciplinárne mechanizmy moci nachádza v stredných a základných školách, nemocniciach, vojenských organizáciách, väzeniach a manufaktúrach.

V problematike vzťahov medzi globálnym Severom a Juhom sa disciplinárnej moci venuje Marc DuBois [1991]. Nasleduje Foucaulta a ukazuje akým spôsobom je výcvik dôležitý pre disciplináciu tel. Kľúčová je pritom často technológia: „Či už je to traktor silnejší ako šesť koní, alebo moderné krosná lepšie ako tradičné, telo sa vzdáva, aby bolo možné mu ukázať, ako správne má sedieť, kam má položiť nohy, ako hýbať rukami, atď. Akokoľvek sa môžu tieto inštrukcie zdať nekonzekventné, ony sú prvotnou penetráciou a podmieňovaním v procese vytvárania poslušných tel.“ [ibid.: 20]

V praxi potom „výcvik“ funguje v súlade s ďalšími technológiami moci, o ktorých píše aj vyššie uvedený Escobar. V prvej inštancii dochádza k zviditeľneniu života a životných štýlov príjemcov pomoci. „Objekt sa stáva objektom poznania“ a sú o ňom zisťované poznatky ako spôsob seby, nástroje, ktoré používa, rodinný stav, sexuálne zvyky, vierovyznanie, či spôsob akým býva [ibid.: 21].

Na základe toho sú vytvorené normy a ich odchýlky a sú predpisované „bezpečnejšie“, „efektívnejšie“, „zdravšie“, „novšie“, či jednoducho „lepšie“ spôsoby vykonávania skúmaných aktivít. Podstatné v tomto prípade sú opakované návštevy a kontrola, či dochádza k správne konaniu podľa noriem expertov. Jednotlivec sa tak naučí seba-kontrolu a seba-disciplínu (k otázkam biomoci v česko-slovenskom prostredí pozri [Slepičková, Šlesingerová, Šmídová 2012]). Prejavuje sa tu fungovanie moci tak, ako ho Foucault opisuje v kapitole o Benthamovom Panoptikone [Foucault 2004: 196–227]. Hlavným účinkom Panoptika, teda priehľadného väzenia, v ktorom je z hlavnej strážnej veže vidieť do každej cely je „vštepíť uväznenému vedomie, že je stále viditeľný, čím sa zabezpečuje automatické fungovanie moci“ [ibid.: 201]. Poslušné telá viac nie sú nútené byť poslušnými, ale myseľ prijala nové formy správania za svoje a vykonáva ich naďalej bez toho, aby bol potrebný donucovací subjekt.

Podľa DuBois potom dochádza k vytvoreniu predpokladu všeobecnej poddajnosti, či predispozícii voči disciplinačným mechanizmom moci, ktoré sa týkajú ďalších stratégií. Konkrétny „rozvojový“ pracovník tak pripravuje jednotlivca na to, aby mohol byť mobilizovaný „v službách ústredných ekonomických produktívnych síl, alebo národných rozvojových projektov“ [Dubois 1991: 21]. Vytvára sa určitý štandard mocenských vzťahov, ktorý predurčuje ako budú tieto vzťahy vyzeráť v budúcnosti. „Ktokoľvek, kto má na sebe napríklad francúzske topánky a notes na poznámky tak nadobúda určitý význam a dôležitosť, ktorá podriaďuje miestneho farmára, či obyvateľa predmestia.“⁸ [ibid.: 22]

V konečnom dôsledku tak „napriek tomu, že rozvoj vo vzťahu k vykonaniu určitej úlohy spôsobom X môže obsahovať zavedenie lepšieho spôsobu Y z inej kultúry (napr. sadenie prosa do radov a nie náhodne), zároveň dochádza k produkcii nevyslovenej hierarchie medzi spôsobmi vo všeobecnosti... Hierarchizácia kultúr ktorá je charakteristická pre kategorizáciu ‚rozvinuté‘ a ‚rozvojové‘ národy

⁸ Tu je nutné dodať, že vnímanie človeka s topánkami a notesom sa môže odlišovať a taký človek môže byť symbolom kolonializmu, či nositeľ peňazí bez širších kultúrnych dôsledkov.

nie je nanucovaná zvrchu, ale je celkovým výsledkom množstva lokálnych hierarchizácií alebo súdov týkajúcich sa ekonomických, politických, sociálnych a kultúrnych aspektov“ [ibid.]. Ak aj sa tieto kultúrne prenosy dejú na základe prírodných vied a teda „naozaj sú pravdivé“, ako napríklad že vriaca voda zabíja baktérie, nič to nemení na skutočnosti, že pri ich aplikácii dochádza k vyššie uvedenému efektu hierarchizácie.

Dôsledkom disciplinárnych mechanizmov moci tak je na jednej strane vytvorenie poslušného a poddajného tela, ktoré sa chová v súlade s „výcvikom“ a na strane druhej zároveň dochádza k podmaneniu mysle. Hierarchizácia má za následok, že niektoré spôsoby jednaní sú považované za lepšie ako iné iba na základe toho, z akej kultúry pochádzajú. Kapitál sa pritom akumuluje popri skutočnosti, že ľudské bytosti sú takýmto spôsobom ovládané. Takto upravené subjekty tvoria poslušné populácie, ktoré samé o sebe nespôsobujú vykorisťovanie v kapitalistickom systéme, ale ani mu nezabraňujú.

Hierarchizácia kultúr ako súčasť „rozvoja“ zároveň spôsobuje ich deštrukciu. Degraduje lokálne techniky a technológie, praktiky a životné štýly, ktoré postupne zanikajú tým, ako sú neustále nahradzované lepšími praktikami v zmysle „rozvoja“. Iba ak miestne praktiky a technológie preukážu svoju efektivitu podľa „rozvojového“ vzorca je možné, aby boli považované za uchovania hodné. Tu sa však treba pozastaviť a odmietnuť neo-populistické smerovanie tohto argumentu [pozri Ziai 2004b; De Vries 2007; Profant 2012]. Problémom nie je zmena v tradíciách sama o sebe, ale nepomer síl, ktoré túto zmenu ovplyvňujú. Odmietnutie romantizácie určitého neo-populistického obrazu minulosti musí ísť ruka v ruku s odmietnutím nepomeru síl, ktoré zmenu spôsobujú.

Miestne zvyky totiž nielen že sú často predmetom „rozvojovej“ mriežky efektivity, cez ktorú neprepadnú vďaka neuveriteľnej vynaliezavosti svojich nositeľov, ale zároveň sú apriórne odmietané iba na základe ich pôvodu. Emma Crewe a Elizabeth Harrison [2002] to ukazujú vo svojej štúdii o projekte týkajúcom sa elektrických a tradičných pecí [pozri aj Crewe 1997]. Nositeľmi moci sú tu „rozvojoví“ experti – inžinieri – na záležitosti týkajúce sa pecí, otvorených ohňov a najmä snáh o dosiahnutie čo najväčšej efektívnosti. Autorky najprv ukazujú užitočnosť „tradičných“ spôsobov využívania ohňa, ktoré sú zadarmo, majú rituálne a sociálne funkcie, sú flexibilnejšie ako „moderné“ pece, sú vhodné na akýkoľvek typ či veľkosť paliva, alebo hrnca, poskytujú svetlo, teplo a dym, ktorý odpudzuje hmyz a umožňuje konzervovanie potravín [Foley et al. 1984: 18–21 cit. in Crewe, Harrison 2002: 103]. Kľúčovou otázkou potom je, ako je možné, že tzv. „moderné“ pece sú považované za lepšie. Tu sa prejavuje hierarchizácia kultúr založená na naďalej prevládajúcom sociálnom evolucionizme a nerovné mocenské vzťahy, ktoré tento dominantný diskurz umožňujú. Pojem „tradičný“ tu neznamená nič iné než to, že daná technológia nebola vymyslená expertom, ale je jednoducho staršia. Tento termín je potom nielen v protiklade k „modernému“, ale najmä k „lepšiemu“, ktorý je automaticky spojený s expertízou vedcov. Elektrické trúby by sme určite neoznačili za tradičné, hoci sa používajú už takmer celé storočie, na druhej strane, celkom nové keramické pece môžu byť považované

za tradičné len preto, že pochádzajú od afrického hrnčiara. To, čo sa nakoniec v skutočnosti meria pojmami tradičný a moderný, nie je vynález, ale vynálezca. Ich mocenský vzťah determinuje či to, čo od nich pochádza je moderné alebo tradičné, alebo inými slovami zlepšené, či zaostané [ibid.: 104]. K otázkam moci, „rozvoja“ a poznania pozri najmä Apffel-Marglin, Marglin [1990, 1996], Hobart [1993] a Nandy [1996].

Druhá forma disciplinácie je podobná už zmienenému Benthamovmu Panoptikonu, avšak v globálnom merítku kapitalistického svetového trhu sa tento mechanizmus moci týka správania vlád krajín (nielen) globálneho Juhu. Kľúčové tu sú obmedzenia a normy, ktoré im predpisuje trh. Takto je štruktúrované pole možného jednaní vlád. Niektoré jednanie sú zakazované, od ďalších je odrádzané a iné sú zas podporované. V ideálnom prípade vedie štruktúrovanie poľa možností k internalizácii a zmene subjektivity [Ziai 2007: 31].

Typickým príkladom seba-disciplinácie na úrovni vlád sú Strategické dokumenty pre zníženie chudoby (PRSPs) a ich tvorba [pozri napr. Eyben 2005; Whitfield 2005]. Tieto dokumenty sú dôsledkom dvoch základných kritických pohľadov na „rozvojovú“ spoluprácu. Prvým je zdrvivá kritika štrukturálnych programov prispôsobenia sa (SAPs) [pozri napr. George 1990] a druhým je kritika už zmienenej kondicionality a z nej vychádzajúca odpoveď v podobe diskurzov vlastníctva (*ownership*) programov MFI vládami a participatívneho prístupu v prípade konkrétnych projektov. Kľúčový rozdiel medzi SAPs a PRSPs je v spôsobe tvorby týchto dokumentov. Zatiaľ čo SAPs boli pripravované zamestnancami Svetovej banky, PRSPs pripravujú vlády a nimi poverení zástupcovia. V oboch prípadoch sú však dôsledkom neoliberálne hospodárske opatrenia. Disciplinárna moc tu funguje skrz obmedzenie poľa možného rozhodovania. Avšak kým v prípade SAPs bola táto disciplinácia zrejma a slobodná voľba bola iba v možnosti odmietnuť „nadiktované“ podmienky a s nimi aj pôžičku, v prípade PRSPs funguje disciplinácia omnoho subtilnejšie a neformálnejšie. Vlády sú samé zodpovedné za svoje programy. Napriek tomu ale sú si programy prijaté na základe PRSPs veľmi podobné [Ziai 2007: 152–153].

Prax PRSPs dokresľuje citát Daniela Boakyeho, hlavného ekonóma Svetovej banky pre Ghanu: „Nech sme akokoľvek otvorili dialóg s klientskymi krajinami (...) existujú tu určité ukazovatele, na ktorých sme sa interne dohodli, že to budú kľúčové charakteristiky PRSP. Nie je to tak, že by sme povedali, že teraz tu nie je vôbec žiaden vzorec pre náš spôsob požičiavania.“ [Whitfield 2005: 655] Vytvorenie Pracovnej skupiny, ktorej úlohou bolo pripraviť PRSP umožnilo, aby boli obídene participatívne mechanizmy a parlament prakticky vynechaný z rozhodovania [ibid.: 651] a z PRSP sa tak stal nástroj „disciplinácie a technického riadenia okrajových ekonomík, ich vlád a obyvateľstva bezprecedentný od koloniálnych čias“ [Craig, Porter 2003: 55 cit. in Whitfield 2005: 660].⁹

⁹ Ďalšími príkladom seba-disciplinácie je napríklad dobrovoľné splatenie dlhov novou vládou v Juhoafrickej republike po páde apartheidu. Nelegitímnosť dlhov na základe autoritárskeho charakteru bývalého režimu, či zjavná diskontinuita vo vládnutí by isto umož-

Na druhej strane si Whitfield do istej miery odporuje a označuje reformy za „šarádu“ [pozri aj Hutchful 2002], čím sa zdá že podporuje poňatie procesu požičiavania blízke Mosley, Harrigan a Toye [1991]. Je zrejmé, že niektoré reformy sú menej dôležité ako iné a vyjednávanie má aj tu svoje miesto. Možnosť existencie odporu a slobodného jednanie (*agency*) je teda prítomná aj v takejto silne disciplinárnej situácii. Odpor voči moci, ako jej inherentná súčasť je dôležitým doplnením inak jednostranných doterajších chápaní moci.

Odpor voči moci a jednanie (*agency*)

Téma slobodne jednajúceho jedinca je veľmi kontroverzná. U Dahla je človek slobodný do tej miery, do akej je obmedzený mocou. Človek je najprv slobodný a potom prichádza moc, ktorá túto jeho slobodu obmedzuje. U Lukesa môže dôjsť k situácii, že človek úplne postráda slobodu bez toho, aby si to uvedomoval, moc ho ovláda úplne a riadi aj jeho túžby.

Problém slobody je kľúčový aj u Foucaulta. Vo svojom štrukturalistickom období vytvára koncept diskurzu, ktorý obsahuje možnosť zmeny iba sám v sebe. Dreyfus a Rabinow [2010] píš o „ilúzii autonómneho diskurzu“. Foucaultovým cieľom v *Archeológii vedenia* je „objaviť štrukturálne pravidlá, ktoré vládnu samostatnému diskurzu“ [ibid.: 47]. Zdrojom diskurzu nie je subjekt, ale „anonymné pole“ [ibid.: 121].

Jedným zo základných metód Foucaultovej práce je princíp diskontinuity, ktorý predpokladá, že „(d)iskurzy musíme chápať ako diskontinuitné činnosti“ [Foucault 2006: 33]. Na vysvetlenie diskontinuity a zmeny používa pojem náhody (*alea*) a podľa neho je „(t)reba akceptovať zavedenie náhody ako kategórie pri produkovani udalostí“ [ibid.: 36].

Problém slobody a možnosti odporu proti moci prekonáva vo svojich neskorších prácach [Foucault 1991, 2003: 195–226]: „ak výkon moci definujeme ako pôsobenie na jednanie iných (...) potom sem zahrňame i jeden dôležitý prvok: slobodu. Moc sa vykonáva iba nad ‚slobodnými subjektmi‘ (...).“ [Foucault 2003: 217] Ak aj teda je subjekt podmanený diskurzom, to ešte neznamená, že by nebol schopný vymaniť sa proti moci. Práve naopak, každá moc predpokladá odpor voči sebe samej. Tam kde je moc je aj rezistencia voči nej.

To ale neznamená, že by odpor voči jednej forme moci neústil do podmanenia inou formou. Hoci post-štrukturalizmus pripúšťa možnosť ovplyvnenia diskurzu neznamená to, že by sa zvrhával v zjednodušujúci existencializmus slobodného subjektu [pozri napr. Sartre 1987], ktorého voľba nepredpokladá ne-

nili novej vláde uchovať si morálnu tvár a dlhy nesplatiť. Moc finančných trhov je však silnejšia [pozri Ziai 2007: 274]. Ďalším príkladom je vzájomná kontrola v rámci africkej organizácie NEPAD, ktorá presadzuje vzájomné kontroly medzi svojimi členmi. Namiesto kondicionality zvonka tak dochádza k disciplinácii navzájom [Abrahamsen 2004]. Podobný mechanizmus sa využíva v prípade mikro-pôžičiek (pozri časť o guvernamentalite).

jakú formu podriadenia sa diskurzu. Znamená to len toľko, že moc predpokladá odpor voči sebe samej a v tomto zmysle je subjekt v konkrétnom boji do určitej miery slobodný.

Chápanie pojmu *agency* (jednanie) v oblasti „rozvoja“ predpokladá práve takýto slobodný subjekt. Tomuto pojmu sa najviac venoval Norman Long so svojím prístupom orientovaným na aktéra (*actor-oriented approach* [pozri napr. Arce, Long 2000; Long 1992, 2001, pre kritiku pozri napr. Campregher 2008; Profant 2012]). Makro, alebo štrukturálne, vysvetlenia, teda tzv. metanaratívy, ako napríklad modernizačné teórie či marxizmus, nepostačujú na to, aby vysvetlili realitu. Každá sila, ktorá podľa týchto teórií má meniť sociálny svet svojich pasívnych obetí, sa obvykle dostáva do konfliktu s jednaním (*agency*) sociálnych aktérov, ktorí majú byť „rozvinutí“. „Cieľová populácia“ citlivo vníma rozdiel medzi vlastným chápaním reality a tým, ktoré je jej nanucované. Zároveň vynachádza spôsoby ako sa vyhnúť nútenému prijatiu tejto odlišnej perspektívy a buď ju úplne odmieta, alebo ju transformuje do zmeneného vnímania, ktoré je jej vlastné do tej miery, do akej jej to štrukturálna sila umožňuje. „Kritickou záležitosťou, keď si človek uvedomí existenciu týchto potenciálne konfliktných sociálnych a normatívnych záujmov a odlišných súborov poznania je koho interpretácie a koho modely prevládnu. Teda, či prevládnu napríklad interpretácie odborníkov na poľnohospodárstvo, politikov alebo farmárov nad interpretáciami a modelmi ich protivníkov a za akých podmienok.“ [Long 2001: 183]

Detailne spracovaný príklad jednania sa týka detí žijúcich na ulici v Mexiku. V tomto prípade skupina univerzitných študentov začala svoj výskum s predpokladom, že „deti a mládež žijúca na ulici je znevýhodnená skupina, ktorá, nie je schopná sa o seba postarať, nie je schopná zaistiť si základné potreby, strechu nad hlavou, jedlo, či oblečenie. Preto je pre nich tak náročné, aby sa integrovali do väčšinovej populácie bez pomoci charít a vládnych agentúr“ [Long 2001: 85].

Avšak študenti-výskumníci čoskoro zistili, že deti „preferujú ulice, ktoré majú pod kontrolou a kde si môžu život slobodne organizovať, robiť neobvyklú prácu, zobrať či kradnúť aby mali dosť peňazí na svoju obživu alebo drogové návyky a ďalšie potreby“ [ibid.]. Ponúknuté bývanie či jedlo využili iba niekedy, iba keď to naozaj potrebovali a nie pravidelne. Niekedy jednoducho túto pomoc odmietli.

Toto bolo samozrejme neočakávané. Charitatívne organizácie vnímali deti na základe vlastného svetonázoru a zameriavali sa na to, čo deťom údajne chýbalo a nie na to, čo skutočne robili a prečo [ibid.: 86]. Ľudia v týchto organizáciách predpokladali, že deti vedia čo im chýba a túžia po tom. Deti tak boli vnímané ako neschopné integrácie a neschopné robiť niečo, čo bolo považované za prirodzene správne.

Deti si jednoducho robili, čo chceli. Ich cieľom nebolo zúfalo sa snažiť dostať zo svojej situácie a teda problémom nebolo, že by boli neschopné prijímať ponúknutú pomoc. Ich život bol životom ulice a oni ho žili. Pomoc (alebo policajnú stanicu) využívali len keď to slúžilo ich okamžitým potrebám a inkorporo-

vali tieto elementy do svoji životných svetov (*lifeworlds*), ale neumožnili „externej štruktúrálnej sile“ aby im vnútila svoj vlastný životný svet.

Množstvo príkladov jednaní ponúka aj Cheryl McEwan [2009]. Ukazuje ako je Juh stereotypizovaný do pozície pasívneho „Druhého“. Južná Kórea tu napríklad reprezentuje príklad úspešného jednaní, ktorej relevantnosť je znižovaná poukazovaním na partikulárnosť kórejského prístupu. Obyvatelia Juhu vo všeobecnosti pritom vykazujú aktivitu aj formou migrácie na Sever a posielaním peňazí zo Severu naspäť na Juh. Tento príklad poukazuje na dvojznačnosť konceptu jednaní. Na jednu stranu sú pracovníci z Juhu nepostrádateľní pre ekonomiky Severu – napríklad kvalifikovaný personál v britských nemocniciach [ibid.: 215], zároveň tak pomáhajú svojim blízkym, avšak na úkor vlastných núdznych životov v krajinách Severu [Datta et al. 2007 cit. in ibid.: 216]. Sám sa potom ponúka záver, že migrácia a posielanie peňazí blízkym je len adaptáciou na štruktúralne nerovnosti kapitalistického svetosystému, pričom tento problém nerieši, ale len vytvára ilúziu nového spôsobu ako zaistiť vymanenie sa z materiálneho nedostatku.

Tento problém sa dá teoreticky priblížiť na kritike Anthonyho Giddensa. Ide o uprednostňovanie jednaní v dualite jednanie/štruktúra u Giddensa a Longa, ktorý Giddensa na mnohých miestach cituje. Pozícia v tejto antagonistickej dichotómii môže byť buď voluntaristická – zameriavajúca sa na ľudské jednanie ako schopné poznania, kreatívne a vytvárajúce realitu, alebo môže byť deterministická, ako je tomu v prípade štrukturalizmu a potom sa sústreďuje na štruktúralne obmedzenie sociálnej aktivity [Clegg 1989: 138–139]. Nedávne debaty týkajúce sa moci sa pokúsili inkorporovať vzťah medzi štruktúrou a jednaním do jedného koherentného analytického rámca. „Je to (tento rámec – pozn. aut.) ‚dualita štruktúry‘, ktorú Giddens sľubuje, ale neprináša, pretože (...) je to dualita, ktorá zostáva príliš previazaná s individualistickou a voluntaristickou stranou dualizmu... V Giddensovom riešení tohto problému koncepcie moci je perspektíva jednaní dominantná.“ [ibid.: 140]

Longova práca trpí rovnakým problémom. Zdá sa, akoby ľudia boli nadaní schopnosťou poznania, ktorá im umožňuje slobodne sa venovať svojim záujmom, ako keby neexistovali iné sily než tie, ktoré sú okamžite rozoznateľné a odmietnuteľné, a ako keby neexistovala sila štrukturujúca ich pole rozhodovania sa. Ak sú mexické deti schopné vyhýbať sa sociálnym pracovníkom neznamená to, že by ich aktivita mimo dosah týchto pracovníkov bola celkom bez obmedzení. Ich jednanie môže byť viditeľné vo vzťahu k sociálnym pracovníkom, avšak iné druhy štruktúry obmedzujú ich aktivitu v iných oblastiach ich životov.

Vhľad, ktorý ponúkajú Foucault a Escobar, sa odlišuje od Giddensovho a Longovho v tom, že hoci subjekt je do istej miery slobodný, štruktúra – teda diskurz, či diskurzívne skonštruované kapitalistické a iné vzťahy – je omnoho mocnejšia a aj produktívna. Toto je zrejmé nielen z *Archeológie vedenia*, ale aj v prípade Escobara, ktorý píše, že „by sme si nemali predstavovať, že procesy hybridizácie nevyhnutne odstránia dlhú tradíciu dominancie. V mnohých prípadoch redukuje

tvrdosť podmienok hybridizáciu na obyčajné prispôsobenie sa stále viac utláčajúcejmu trhu a jeho podmienkam“ [Escobar 1995: 219]. Spôsob, akým sa mnohoraké jednania stretávajú v mocenskom poli je potom vhodné skúmať analýzou guvernmentality. Tá je do určitej miery syntézou predchádzajúcich chápaní moci a dopĺňa ich o jej omnoho komplexnejšie vnímanie.

Guvernmentálnosť

Obvykle sa moc považuje za niečo, čo človek má a môže tým disponovať podľa ľubovoľného uváženia. Často počuť o niekom, že má moc. Takéto vnímanie je do istej miery presvedčivé. Jeho problémom však je, že je nedostatočné a nepokrýva omnoho bohatšie pôsobenie tohto fenoménu. Clegg [1989] za prvého, kto vníma moc ako komplexnú strategickú situáciu, považuje Machiavelliho [Machiavelli 2007]. Základnou charakteristikou Machiavelliho interpretácie je vnímanie politického sveta ako plného „nestálosti, diskontinuity, intríg a ilúzií“ [Clegg 1989: 32]. Cieľom vladára potom nemá byť usilovať o zastavenie tejto situácie neustálej zmeny, ale o prispôsobenie sa jej a manévrovanie v jej rámci. Takýto neustály pohyb však nemôže byť nikdy plne kontrolovaný. Takže namiesto hľadania kauzálnych mechanizmov má byť cieľom štúdium strategickej mocenskej situácie plnej premien. Moc potom nikomu nepatrí, ale je to „jednoduchá efektívnosť stratégií pre dosiahnutie väčšieho priestoru na jednanie než aké majú ostatní, ktorí sa stávajú súčasťou týchto stratégií“ [ibid.].

Clegg vytvára určitú kontinuitu dvoch protikladných (ale najmä doplnujúcich sa) vnímaní moci. Prvá – epizodická – forma predpokladá dvoch jasne odlíšiteľných aktérov, medzi ktorými dochádza k mocenskému konfliktu. Takúto koncepciu Clegg vníma u Hobbesa, Webera a Dahla, pričom svoj vrchol dosahuje vo svojej najskrytejšej forme – tretej dimenzii moci u Lukesa. Po Lukesovi do tejto tradície ešte zahrňuje Giddensove snahy o rozriešenie dichotómie jednanie-štruktúra. Druhá koncepcia chápe moc ako komplexnú strategickú situáciu plnú aliancií a množstva bodov odporu bez možnosti úplného ovládnutia tejto situácie. Začína sa spomenutým Machiavellim a pokračuje Foucaultovou guvernmentálnosťou, post-marxizmom u Laclau a Mouffe, Callonovou a Latourovou sociológiou prekladu a v roku 1989 končí Cleggovou teóriou okruhov moci.

Avšak guvernmentálnosť u Foucaulta pozostáva z dvoch zdanlivo protikladných konceptov. Prvým je práve táto ťažko uchopiteľná strategická situácia. Podľa Mitchella Deana „cieľom analytiky vládnutia je konštituovať vnútornú logiku alebo stratégiu režimu praktík, ktoré nie je možné jednoducho odčítať z konkrétnych programov, teórií a reformných politík“ [Dean 2010: 32]. Termín stratégia je potom určený pre nesubjektívnu, ale intencionálnu logiku, ktorú je možno spozorovať v režime guvernmentálnych praktík [ibid.: 88]. Úlohou štúdia guvernmentality je zdôrazňovať pluralitu a rôznorodosť síl, ktoré utvárajú spôsoby vládnutia určitému poľu, pričom ale nie je možné toto vládnutie, teda guvernmentálnosť, redukovať na politiku vlády.

V rozvojových štúdiách je možno nájsť okrem iných dve prípadové štúdie zodpovedajúce vnímaniu moci ako strategickej situácie, kde moc je intencionálna a asubjektívna a kde je možné ju odčítať iba na základe jej dôsledkov a nie na základe nejakých vládnych alebo iných plánov (ku guvernamentalite v „rozvoji“ pozri aj [Ferguson, Gupta 2002; Mosse, Lewis 2005; Li 2007], v česko-slovenskom prostredí sa guvernamentalite venovali [Kaščák, Pupala 2010]). Už zmienený James Ferguson [1994] v tomto ohľade vychádza najmä z Foucaultovho príkladu delikvencie vo Francúzsku, ktorý ukazuje ako väzenie vytvára delikventov opakovane sa dopúšťajúcich rôznych deliktov. Príčinou je do veľkej miery spôsob akým funguje, hoci úlohou väzenia je vrátiť „napravených“ do spoločnosti. Vzhľadom na zjavnosť tohto neúspechu Foucault dochádza k záveru: „No možno treba problém obrátiť a pýtať sa, čomu slúži neúspech väzenia.“ [Foucault 2004: 273] V skutočnosti sa väzeniu „celkom dobre podarilo vyprodukovať delikvenciu ako špecifický typ nezákonnosti, ktorý je politicky aj ekonomicky menej nebezpečný a dokonca užitočný“ [ibid.: 279]. Je takto možné kontrolovať „nestále hordy tulákov“ [ibid.], obmedziť kriminalitu na jej menej nebezpečné formy, či kontrolovať prostitúciu, obchod s drogami alebo zbraňami. Jednoducho napriek tomu, že to nie je nikoho cieľom, delikventi sú využívaní určitým spôsobom. Funguje tu moc, ktorá delikventov usmerňuje, aby sa z nich stali subjekty, ktoré jej slúžia. Moc je asubjektívna – nikto nie je jej pôvodcom, ale je zároveň aj intencionálna – jej intenciou je využitie delikventov.

Dôsledkom „rozvojového“ projektu v regióne Thaba-Tseka v Lesothe nebolo zlepšenie životnej situácie miestnych obyvateľov či efektívnejšia poľnohospodárska produkcia. Naopak, vedľajšie efekty, ktoré Ferguson (a Foucault) nazývajú inštrumentálnymi efektmi, sú kľúčové pre porozumenie tomuto projektu. Tými bolo rozšírenie mocenského pôsobenia vlády do ťažšie prístupnej a opozičnej oblasti. Vďaka Svetovej banke, Kanadskej agentúre pre medzinárodný rozvoj a ďalším „rozvojovým“ organizáciám boli rozšírené vládne „služby“ ako napríklad pošta, policajná stanica, väzenie, nová cesta, para-militárna jednotka, imigračný úrad, poľnohospodárske služby – zapojenie vedeckých prístupov do chovu dobytka a rastlinnej produkcie, dodávanie semien, marketing dobytka – prítomnosť zdravotníkov v oblasti, vzdelávanie týkajúce sa starosti o deti, odborné poradenstvo na výživu, či správne metódy varenia [Ferguson 1994: 252]. Pritom je zrejmé, že tieto služby neboli iba službami, ale slúžili na to, aby uľahčovali vládnutie [ibid.: 253]. „Moc štátu bola rozšírená a posilnená zriadením lokálnej vládnucej mašinérie.“ [ibid.] Kľúčové pre teoretické chápanie guvernamentality je, že „projekt samozrejme nespôsobil militarizáciu Thaba-Tseky rovnako ako nespôsobil vznik nového samosprávneho kraja a lokálnej administratívy. V oboch prípadoch sa však dá povedať, že neintencionálne hral niečo, čo je možno nazvať inštrumentálnou úlohou“ [ibid.: 253–254]. Chudoba tu tak je iba akýmsi vstupným bodom, skrz ktorý moc dosahuje svoje hlavné ciele, pričom tieto ciele na začiatku projektu vonkoncom nie sú zrejmé a je možno im porozumieť až z jeho dôsledkov. Moc ktorá sa tu prejavuje ústí v etatizáciu. To však neznamená, že by štát ako akýsi racionálny aktér bol schopnejší presadiť svoje konkrétne plány. Neúspech projektu

dokazuje opak. Znamená to iba toľko, že mocenské vzťahy sú stále viac súčasťou štátneho aparátu. Nezväčšuje sa spôsobilosť štátu jednať, ale iba jeho dosah a zo štátu sa stáva akýsi uzol, do ktorého sa ostatné mocenské vzťahy zbiehajú. Podľa Fergusona tak nejde o konšpiráciu, avšak podobne ako v prípade delikvencie – pretože „rozvojové“ projekty zlyhávajú práve týmto spôsobom, teda vykonávajú dôležité mocenské úlohy skrz aktivitu tých najúprimnejších „rozvojových“ pracovníkov – nie je prekvapivé, že sú vykonávané zas a znova [ibid.: 256].

Ferguson bol kritizovaný z viacerých pozícií [pre odpoveď pozri Ferguson 1992]. Pozíciu spochybňujúcu asubjektivitu zastávali napríklad Selinyane [Ferguson 1992: 146–147], Charnoz [n.d.], Mosse [2005: 19] a Profant [2011b]. Celý projekt sa skutočne zdá byť zodpovedajúci Foucaultovej predstave moci ako strategickej situácie, ktorá nevychádza z vôle jasne definovateľného subjektu. Málokto by sa odvážil tvrdiť, že cieľom CIDA bolo posilnenie mocenskej pozície lesothskej vlády v opozičnom regióne. Na druhej strane, niektoré vládne aktivity majú svoj jasný subjekt (vládu), svoju jasnú intencionalitu a aj svoje zrejmé dôsledky zodpovedajúce pôvodnej intencionalite. Avšak Ferguson ponúka odpoveď na túto námietku: „(...) mojím cieľom nebolo naznačovať, že aktéri by boli nezainteresovaní, alebo bezvýznamní, avšak podstatu ‚rozvojovej‘ intervencie z nich nie je možno vysvetliť.“ [Ferguson 1992: 147] Aby bolo možné pochopiť konkrétny „rozvojový“ projekt, je potrebné ho chápať v jeho celistvosti. Túto celistvosť je možno analyzovať skrz štyri dimenzie analytiky vládnutia – 1) formy viditeľnosti – spôsob, akým sú objekty zobrazované, napríklad prostredníctvom mapy, či tabuľky, 2) techné vládnutia – teda mechanizmy, procedúry, nástroje, taktiky, techniky a slovník, ktorý je pri vládnutí použitý, 3) epistémé vládnutia – spôsob myslenia, vedenia, expertízy, kalkulovania a racionality, ktoré vláda využíva a 4) spôsoby formovania subjektov a ich identít [Dean 2010: 41–44].

O analýzu založenú na týchto dimenziách sa pokúša Michael Watts. Jeho cieľom je prepojiť vzťahy medzi ropou a násilím, ako sú generované skrz autoritársku guvernamentalitu [Dean 2010: 155–174]¹⁰ a petro-kapitalizmus v delte Nigeru. Okrem iného poukazuje na prepojenie tradičnej kultúry ako jednotky nárokovúcej si určité teritoriálne práva, so snahami o ovládnutie ropných zdrojov. Skonštruovanie určitých populácií ako domorodých a tradičných viedlo k nárastu množstva politických a občianskych organizácií a novým možnostiam ako kontrolovať danú oblasť. Tieto lokálne nacionalizmy sú potom v priamom protiklade k nigérijskému nacionalizmu a obracajú naruby *Predstavy spoločenstiev* Benedicťa Andersona. Nacionalizmus vedie k decentralizácii štátu, po ktorom tak vola-

¹⁰ Ide o formu guvernamentality, ktorá sa v liberalizme môže uplatniť na časť obyvateľstva považovanú za neschopnú zodpovedne využívať svoju slobodu a zároveň sa využíva v autoritárskych režimoch a operuje viac prostredníctvom poslušných a nie slobodných subjektov. V prvom prípade môže ísť napríklad o nútene sterilizácie časti obyvateľstva (v Škandinávii) či kultúrnu genocídu na pôvodnom obyvateľstve (Austrália, Kanada). Príkladom neliberálneho režimu môže byť nacistické Nemecko, v ktorom sú súčasťou guvernamentality sociálne vedy a ďalšie bio-politické technológie.

jú najkritickejšie prúdy v rozvojových štúdiách [Esteva, Prakash 1998; Escobar 1995, 1992]. Dôsledkom tohto vskutku racionálneho kroku mnohých lokálnych elit je omnoho ľahšie ovládateľná oblasť než akou by bola centralizovaná štruktúra pod jednotnou nigérijskou vládou. Situácia v delte Nigeru pre Wattsa však napokon nezodpovedá ani alternatívnym formám modernity a ani romantickej post-moderne sociálnych hnutí, ale je jednoducho dôsledkom petro-kapitalistickej guvernmentality s jej globálnymi ekonomickými a mocenskými nerovnosťami a z toho vyplývajúcim násilím.

V druhom chápaní pojmu guvernmentality je možné si pod ním predstaviť určitú politiku (*policy*) vlády, ktorá sa aplikuje na slobodné subjekty. Takáto politika môže fungovať iba vtedy, ak subjekty budú samých seba vnímať ako slobodných aktérov činiacich rozhodnutia na základe vlastného úsudku. Ako píše Foucault, moc je riadením riadenia [Foucault 2003: 216] a vláda je „akákoľvek viac alebo menej kalkulovaná racionálna aktivita vykonávaná multiplicitou autorít a síl (*agencies*) používajúcich množstvo techník a foriem poznania, ktorej cieľom je formovať správanie (*conduct*) skrz túžby, aspirácie, záujmy a viery rôznych aktérov pre konkrétne, avšak meniace sa ciele ústiace v sadu relatívne nepredpovedateľných konsekvencií, efektov a dôsledkov“ [Dean 2010: 18]. V prípade neoliberalnej guvernmentality Foucault [2009] poukazuje na ekonomicko-etickú dvojznačnosť pojmu podnik. Pri analýze nemeckého ordoliberalizmu tu nachádza vnímanie človeka ako podniku. V rámci tejto formy liberálneho myslenia je potrebné, aby „sám život jedinca – vrátane napríklad jeho vzťahu k vlastníctvu, k rodine, k domácnosti, k poisteniu, k dôchodku – z neho urobil niečo ako permanentné mnohonásobné podnikanie“ [Foucault 2009: 211]. Človek sa má chovať a má aj sám seba vnímať ako podnik. Keď potom Hayek píše o spontánnom sociálnom poriadku, v ktorom vládnu zvykové pravidlá získané postupným učením sa je zrejme, že dochádza k posunu od sociálnej politiky, ktorá riadi subjekty skrz sociálne programy, k politike založenej na kultúrnej reforme. Neoliberálne vládnutie predpokladá kultúrnu zmenu, ktorá umožní vládnuť skrz trhový mechanizmus. Dean to dokladá na svojej prípadovej štúdii premeny austrálskeho sociálneho systému, ktorý svoje služby neponúka skrz vlastné agentúry ale nabáda ľudí, aby vyhľadali firmy ponúkajúce tieto služby a takýchto ľudí potom podporuje [Dean 2010: 187–188].

Podobnú argumentáciu týkajúcu sa programov mikro-pôžičiek v Nepále ponúka Katherine Rankin [2001]. Skrz zmeny v prístupe k „rozvoju“ zo štátom vedených politík k neoliberalným dochádza k zmene úrovne ovládania, ktoré sa teraz odohráva na najnižšej – grassroot – úrovni. Takže namiesto napríklad malých farmárov, ktorí mali sociálne právo na určitú pomoc od štátu, sa subjektom „pomoci“ stávajú racionálne, ekonomicky jednajúce ženy zodpovedné za seba a svoje rodiny. Tým, ako rozvojový diskurz mení identitu svojich subjektov umožňuje, aby akékoľvek neúspechy boli kladené na plecia zodpovedných – nie štát a jeho programy, ale „slobodne“ sa rozhodujúce a pôžičky si berúce ženy. Etnografické štúdie [cit. in Rankin 2001: 32] však ukazujú, ako existujúce kultúrne

bariéry v podobe patriarchálnej dominancie robia z mikro-pôžičiek nástroj vedúci nanajvýš ak k izolácii a zbadačeniu tých žien, ktoré sa rozhodnú vzoprieť sa ustáleným kultúrnym vzorcom [ibid.: 30–31] a nie k tomu, aby z nich robili „naozaj“ nezávislé obchodníčky.¹¹ Zároveň tým, ako reprodukurujú triedne, etnické a kastové nerovnosti v mikro-pôžičkových skupinách navzájom sa kontrolujúcich žien, neuľahčujú kolektívne jednanie najmenej znevýhodnených. Práve naopak, mocenské rozdiely v týchto skupinách pretrvávajú a tým, ako neoliberalne vládnutie deleguje mocenskú kontrolu na najnižšiu úroveň skrz systém mikro-pôžičiek, podporuje triedne, kastové a etnické antagonizmy.

Záver

Rôzne poňatia moci prinášajú rôzne analýzy reality. Vzťahy medzi globálnym Severom a globálnym Juhom je možné vnímať ako vzťahy medzi aktérmi A a B, napríklad Svetovej banky a vlády konkrétnej krajiny. Moc môže byť každodennou praktikou mimovládnych organizácií, ktorá si podmaňuje telá a môže tak ústii do všeobecnej hierarchizácie kultúr. Môže to byť schopnosť trhov zásadne ovplyvňovať rozhodnutia vlád o svojej ekonomickej politike. Môže to byť diskurz odpovedajúci na určitý strategický imperatív. Možný však je aj odpor voči spomenutým formám moci a hoci je často len zúfalou snahou o prežitie, je kľúčový pre odpoveď na nekonečnú otázku čo by sme mali robiť [Ferguson 1994: 279–288; Matthews 2007].

Kým guvernamentalita je dôležitým analytickým nástrojom umožňujúcim poznať komplexné mechanizmy moci, je to práve možnosť konať, ktorá dáva sociálno-vednému výskumu zmysel. Disciplinárne praktiky a najmä mocenské, epizodické, A-B, intencionálne a subjektívne vzťahy sú veľmi dôležitou súčasťou analýzy vládnutia pre jasnú možnosť odporu. Je síce možné, že subjekty sú podmaňované diskurzom, že podliehajú určitej forme falošného vedomia, že sa chovajú na základe racionálnych kalkulácií, ktoré spadajú pod širšie mocenské stratégie, to však neznamená, že by sme ich nemali rešpektovať ako suverénne. A na suverénne subjekty najzjavnejšie vplýva moc práve vo svojej prvej dimenzii, a práve v tejto dimenzii prejavujú svoj odpor. Tieto dva aspekty je potrebné dať do protikladu proti asubjektívite moci v iných formách a nebáť sa skúmať moc v jej „tradičných“ podobách. Zároveň ale je potrebné zaoberať sa diskurzmi, či spôsobmi vytvárania subjektov a proti týmto formám je potrebné takisto bojovať. Príkladmi takéhoto boja sú nové sociálne hnutia s odlišnými subjektivitami [Escobar 1995], proti-diskurzy v podobe filmu, fotografií, či literatúry [McEwan 2009: 155–162] alebo zameranie sa na to, čoho miestne komunity majú viac, než na to, čo im chýba [Gibson-Graham 2005]. Avšak opomenúť činy konkrétnych aktérov v prospech chápania moci ako čisto asubjektívnej strategickej situácie by

¹¹ Takýto záver nie je možné celkom zovšeobecniť, keďže „v rámci možností“ sa dá hovoriť aj o úspešných projektoch mikro-pôžičiek [pozri napr. Gibson-Graham 2006: 180–181].

mohlo viesť k nechcenému vyvineniu zrejmych vykonávateľov pochybných praktík. Nech už sú nimi korporácie, vlády, medzinárodné organizácie, mimovládne organizácie, akademické inštitúcie či jednoducho ľudia, potreba určiť stratégiu odporu si vyžaduje ich jasnú identifikáciu.

Tu predstavený teoretický rámec ponúka potenciálnym autorom a autorkám nielen v oblasti rozvojových štúdií, aby sa venovali konkrétnemu aspektu moci a zároveň aby nestrácali zo zreteľa ďalšie jej formy. Napríklad analýza disciplinácie môže, ale nemusí byť doplnená o analýzu diskurzu, podľa potrieb akadémika alebo akademičky. Zameranie sa na jednu formu moci a jej zodpovedajúcu analýzu môže byť prínosné, avšak môže prehliadať súčasné a často synkretické pôsobenie inej formy. Azda by mohol byť tento text počiatočnou pomôckou na zamedzenie jednostranným analýzam bez integrácie ďalších pohľadov na fungovanie moci.

Odpoveď na otázku akým spôsobom skúmať moc v „rozvoji“, vedená snahou reagovať na asubjektívne „nemé stratégie“ rovnako ako na subjektívne „utárané taktiky“ [Foucault 1999: 112], tak nevyhnutne ústi do kombinácie existujúcich mocenských koncepcií.

TOMÁŠ PROFANT je doktorandom na Viedenskej univerzite. Zaoberá sa vzťahmi medzi globálnym Severom a Juhom, postkoloniálnymi a postrozvojovými teóriami. Vo svojej dizertačnej práci analyzuje diskurzy rakúskej a slovenskej „rozvojovej“ spolupráce.

Literatura

- Abrahamsen, Rita. 2004. „The Power of Partnerships in Global Governance.“ *Third World Quarterly* 25 (8): 1453–1467.
- Apffel-Marglin, Frédérique, Stephen A. Marglin (eds.). 1996. *Decolonizing Knowledge. From Development to Dialogue*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Apffel-Marglin, Frédérique, Stephen A. Marglin (eds.). 1990. *Dominating Knowledge. Development, Culture, and Resistance*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Arce, Alberto, Norman Long (eds.). 2000. *Anthropology, Development, and Modernities. Exploring Discourses, Counter-Tendencies, and Violence*. London, New York: Routledge.
- Bachrach, Peter, Morton S. Baratz. 1970. *Power and Poverty. Theory and Practice*. New York: Oxford University Press.
- Batliwala, Srilatha. 2010. „Taking the Power Out of Empowerment – An Experiential Account.“ Pp. 111–121 in Andrea Cornwall, Deborah Eade (eds.). *Deconstructing Development Discourse: Buzzwords and Fuzzwords*. Warwickshire: Oxfam GB and Practical Action Publishing.
- Brigg, Morgan. 2001. „Empowering NGOs: The Microcredit Movement through Foucault's Notion of Dispositif.“ *Alternatives: Global, Local, Political* 26 (3): 233–258.
- Brigg, Morgan. 2002. „Post-Development, Foucault and the Colonisation Metaphor.“ *Third World Quarterly* 23 (3): 421–436.

- Buraj, Ivan. 2010. „Moc v štruktúre mocenských vzťahov.“ *Filozofia* 65 (5): 417–427.
- Campregher, Christoph. 2008. „Perspektivenwechsel: Drei Paradigmen der Entwicklungsanthropologie und die Akteur-Netzwerk-Theorie.“ *Austrian Studies in Social Anthropology* 3: 1–29.
- Charnoz, Olivier. n.d. „James Ferguson: The Anti-Politics Machine.“ [online] [cit. 4. 2. 2011]. Dostupné z: <<http://www.geocities.ws/oliviercharnoz/anthroferguson.htm>>.
- Clegg, Stewart R. 1989. *Frameworks of Power*. London: Sage Publications.
- Cooke, Bill, Uma Kothari. 2001. *Participation: The New Tyranny?* London, New York: Zed Books.
- Cornwall, Andrea, Deborah Eade (eds.). 2010. *Deconstructing Development Discourse: Buzzwords and Fuzzwords*. Warwickshire: Oxfam GB and Practical Action Publishing.
- Crewe, Emma. 1997. „The Silent Traditions of Developing Cooks.“ Pp. 59–80 in R. D. Grillo, R. L. Stirrat (eds.). *Discourses of Development. Anthropological Perspectives*. Oxford, New York: Berg.
- Crewe, Emma, Elizabeth Harrison. 2002. *Whose Development? An Ethnography of Aid*. London, New York: Zed Books.
- Crush, Jonathan (ed.). 1999. *Power of Development*. London, New York: Routledge.
- Dahl, Robert. 1957. „The Concept of Power.“ *Behavioral Science* 2 (3): 201–215.
- Daněk, Petr et al. 2008. *Approaching the Other. Four Projects of Western Domination*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Datta, Kavita et al. 2007. „The New Development Finance or Exploiting Migrant Labour? Remittance Sending among Low-Paid Migrant Workers in London.“ *International Development Planning Review* 29 (1): 43–67.
- De Vries, Pieter. 2007. „Don't Compromise Your Desire for Development! A Lacanian/Deleuzian Rethinking of the Anti-Politics Machine.“ *Third World Quarterly* 28 (1): 25–43.
- Dean, Mitchell. 2010. *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- Dreyfus, Hubert, Paul Rabinow. 2010. *Michel Foucault: Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové.
- DuBois, Marc. 1991. „The Governance of the Third World: A Foucauldian Perspective on Power Relations in Development.“ *Alternatives: Global, Local, Political* 16 (1): 1–30.
- Eblinghaus, Helga, Armin Stickler. 1996. *Nachhaltigkeit und Macht. Zur Kritik von Sustainable Development. Mit einer Dokumentation der Debatte um die Studie „Zukunftsfähiges Deutschland“*. Frankfurt am Main: IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Eriksson Baaz, Maria. 2005. *The Paternalism of Partnership: A Postcolonial Reading of Identity in Development Aid*. London: Zed Books.
- Escobar, Arturo. 1984. „Discourse and Power in Development: Michel Foucault and the Relevance of his Work to the Third World.“ *Alternatives: Global, Local, Political* 10 (3): 377–400.
- Escobar, Arturo. 1988. „Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World.“ *Cultural Anthropology* 3 (4): 428–443.
- Escobar, Arturo. 1992. „Imagining a Post-Development Era? Critical Thought, Development and Social Movements.“ *Social Text* 31/32: 20–56.
- Escobar, Arturo. 1995. *Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Esteva, Gustavo, Madhu Suri Prakash. 1998. *Grassroots Post-Modernism. Remaking the Soil of Cultures*. London, New York: Palgrave Macmillan.
- Eyben, Rosalind. 2005. „Who Owns a Poverty Reduction Strategy? A Case Study of Power, Instruments and Relationship in Bolivia.“ Pp. 57–75 in Leslie Groves, Rachel Hinton

- (eds.). *Inclusive Aid. Changing Power and Relationship in International Development*. London: Earthscan.
- Ferguson, James. 1992. „Reply to Comments on the Anti-politics Machine.“ *The Journal of Research* 2: 141–159.
- Ferguson, James. 1994. *The Anti-Politics Machine: „Development“, Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ferguson, James, Akhil Gupta. 2002. „Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality.“ *American Ethnologist* 29 (4): 981–1002.
- Foucault, Michel. 1980. *Power Knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1991. „Governmentality.“ Pp. 87–104 in Michel Foucault, Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (eds.). *The Foucault Effect. Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault, Michel. 1999. *Vůle k vědě. Dějiny sexuality I*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel. 2002. *Archeologie vědě. Praha: Herrmann & synové*.
- Foucault, Michel. 2003. *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové.
- Foucault, Michel. 2004. *Dozerať a trestať. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram.
- Foucault, Michel. 2006. *Rád diskurzu*. Bratislava: Agora.
- Foucault, Michel. 2009. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Gažovič, Ondrej. 2012. „Slovak Aid – oficiálna rozvojová pomoc ako nástroj konštituovania identity SR?“ *Mezinárodní vztahy* 47 (1): 22–46.
- George, Susan. 1990. *A Fate Worse Than Debt*. Harmondsworth: Penguin.
- Gibson-Graham, J.K. 2005. „Surplus Possibilities: Postdevelopment and Community Economies.“ *Singapore Journal of Tropical Geography* 26 (1): 4–26.
- Grillo, Ralph D., R. L. Stirrat, (eds.). 1997. *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*. Oxford, New York: Berg.
- Hayter, Teresa. 1971. *Aid as Imperialism*. Harmondsworth: Penguin.
- Heron, Barbara. 2007. *Desire for Development. Whiteness, Gender, and the Helping Imperative*. Waterloo: Wilfrid Laurier Univ. Press.
- Hobart, Mark (ed.). 1993. *An Anthropological Critique of Development: The Growth of Ignorance*. London, New York: Routledge.
- Horký, Ondřej. 2010. *Česká rozvojová spolupráce. Diskursy, praktiky, rozpory*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Hutchful, Eboe. 2002. *Ghana's Adjustment Experience. The Paradox of Reform*. Oxford: James Currey.
- Jawara, Fatoumata, Aileen Kwa. 2004. *Behind the Scenes at the WTO: The Real World of International Trade Negotiations. Lessons of Cancun*. London, New York: Zed Books.
- Kaščák, Ondrej, Branislav Pupala. 2010. „Neoliberálna guvernmentalita v sociálnom projektovaní vzdelávania.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 771–799.
- Li, Tania Murray. 2007. *The Will to Improve. Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Long, Norman. 2001. *Development Sociology. Actor Perspectives*. London, New York: Routledge.
- Long, Norman. 1992. „From Paradigm Lost to Paradigm Regained? The Case for an Actor-Oriented Sociology of Development.“ Pp. 16–43 in Norman Long, Ann Long (eds.). *Battlefields of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development*. London: Routledge.
- Lukes, Steven. 2004. *Power. A Radical View*. London: Macmillan.

- Machiavelli, Nicolo. 2007. *Vladař*. Praha: XYZ.
- Manzo, Kate. 1991. „Modernist Discourse and the Crisis of Development Theory.“ *Studies in Comparative International Development* 26 (2): 3–36.
- Matthews, Sally. 2007. „What, Then, Should We Do? Insights and Experiences of a Senegalese NGO.“ Pp. 131–144 in Aram Ziai (ed.). *Exploring Post-Development. Theory and Practice, Problems and Perspectives*. London: Routledge.
- McEwan, Cheryl. 2009. *Postcolonialism and Development*. Oxon, New York: Routledge.
- Mitchell, Timothy. 2002. *Rule of Experts. Egypt, Techno-Politics, Modernity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Mitchell, Timothy. 1999. „The Object of Development. America's Egypt.“ Pp. 129–157 in Jonathan Crush (ed.). *Power of Development*. London, New York: Routledge.
- Mosley, Paul, Jane Harrigan, John Toye. 1991. *Aid and Power. The World Bank and Policy-Based Lending. Volume 1*. London, New York: Routledge.
- Mosse, David. 2005. „Global Governance and the Ethnography of International Aid.“ Pp. 1–36 in David Mosse, David Lewis (eds.). *The Aid Effect. Giving and Governing in International Development*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Mosse, David, David Lewis (eds.). 2005. *The Aid Effect: Giving and Governing in International Development*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Nandy, Ashis (ed.). 1996. *Science, Hegemony and Violence. A Requiem for Modernity*. Tokyo: The United Nations University.
- Pogge, Thomas. 2002. *World Poverty and Human Rights. Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Cambridge: Polity Press.
- Profant, Tomáš. 2010. „Fair Trade z pohľadu postrozvojového prístupu.“ *Mezinárodní vztahy* 45 (2): 71–98.
- Profant, Tomáš. 2011a. „Egypt a my.“ [online]. *JeToTak.sk* [cit. 4. 2. 2011]. Dostupné z: <<http://www.jetotak.sk/editorial/egypt-a-my>>.
- Profant, Tomáš. 2011b. „Hubert L. Dreyfus, Paul Rabinow: Michel Foucault. Za hranicemi strukturalizmu a hermeneutiky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (2): 424–429.
- Profant, Tomáš. 2012. „Spájanie post-rozvojového a na aktéra orientovaného prístupu k rozvoju.“ Pp. 167–185 in Ivana Raslavská, Simona Gembická (eds.). *Rozvoj a demokracia. Nové trendy v medzinárodnej rozvojovej spolupráci*. Bratislava: Nadácia Pontis.
- Rahnema, Majid (ed.). 1997. *The Post-Development Reader*. London: Zed Books.
- Rankin, Katharine N. 2001. „Governing Development: Neoliberalism, Microcredit, and Rational Economic Woman.“ *Economy and Society* 30 (1): 18–37.
- Sachs, Wolfgang (ed.). 1992. *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. London, New Jersey: Zed Books.
- Sartre, Jean-Paul. 1987. *Existencializmus je humanizmus*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Shiva, Vandana. 1997. *Staying Alive: Women, Ecology, and Development*. London: Zed Books.
- Slepičková, Lenka, Eva Šlesingerová, Iva Šmídová. 2012. „Biomoc a reprodukční medicína: konceptuální inspirace pro český kontext.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (1): 85–106.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 1994. „Can the Subaltern Speak?“ Pp. 66–111 in Patrick Williams, Laura Chrisman (eds.). *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*. New York: Columbia University Press.
- Timpf, Siegfried. 2001. *Das Dispositiv Der Zukunftsfähigen Entwicklung*. dizertačná práca. [online]. Hochschule für Wirtschaft und Politik [cit. 16. 3. 2011]. Dostupné z:

- <http://deposit.d-nb.de/cgi-bin/dokserv?idn=961924446&dok_var=d1&dok_ext=zip&filename=961924446>.
- Watts, Michael. 2003. „Development and Governmentality.“ *Singapore Journal of Tropical Geography* 24 (1): 6–34.
- Whitfield, Lindsay. 2005. „Trustees of Development from Conditionality to Governance: Poverty Reduction Strategy Papers in Ghana.“ *The Journal of Modern African Studies* 43 (4): 641–664.
- Ziai, Aram. 2004a. *Entwicklung als Ideologie? Das klassische Entwicklungsparadigma und die Post-Development Kritik zur Analyse des Entwicklungsdiskurses*. Hamburg: Deutsches Übersee-Institut.
- Ziai, Aram. 2004b. „The Ambivalence of Post-Development: Between Reactionary Populism and Radical Democracy.“ *Third World Quarterly* 25 (6): 1045–1060.
- Ziai, Aram. 2006. *Zwischen Global Governance und Post-Development: Entwicklungspolitik aus diskursanalytischer Perspektive*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Ziai, Aram. 2007. *Globale Strukturpolitik? Die Nord-Süd-Politik der BRD und das Dispositiv der Entwicklung im Zeitalter von neoliberaler Globalisierung und neuer Weltordnung*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Ziai, Aram. 2009. „‘Development’: Projects, Power, and a Poststructuralist Perspective.“ *Alternatives: Global, Local, Political* 34 (2): 183–201.